
KÂTİP ÇELEBİ ALGISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER¹

Serhat KÜÇÜK²

Öz

Kâtip Çelebi, on yedinci yüzyıl Osmanlı bilim dünyasının maruf şahsiyetlerindedir. Genellikle eserleri ve söylemleri itibariyle olumlu olarak değerlendirilir. Bununla birlikte nispeten sınırlı sayıda çalışmada ise eleştirilir. Bu çalışmanın temel amacı da literatürdeki söz konusu övgü ve yergileri ortaya koyup bunlar üzerinden bir değerlendirme gerçekleştirmektir. Bir yandan literatürdeki Kâtip Çelebi algısı kritik edilirken diğer yandan da bu algıların ötesindeki Kâtip Çelebi'ye ulaşılmaya çalışılacaktır.

Makalede öncelikle Kâtip Çelebi'nin kısa bir yaşam öyküsü ve belli başlı bazı eserleri hakkında bilgiler verilecektir. Ardından kişiliği ve ilkeleri üzerinde durulacaktır. Çalışmaları hakkında olumlu ve olumsuz görüşler örneklerle sunulduktan sonra söz konusu görüşler ve bu görüşlere dayanak oluşturan unsurlar değerlendirilecektir.

Nihayetinde literatürü değerlendirmekle birlikte mümkün olduğunca tarihsel gerçekliğe uygun bir Kâtip Çelebi portresi önerilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, Osmanlı Bilimi, Türk Bilim Tarihi, Bilim Tarihi, Tarih Metodolojisi

---

¹ Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Tarihi ve Kültürel Mirası Araştırma Merkezi (HÜTKAM) tarafından 14 Mayıs 2015 tarihinde düzenlenen “Kültürel Mirasın İzleri: Osmanlı Modernleşmesinin Öncülerinden Kâtip Çelebi” adlı paneldeki “Osmanlı Bilim Dünyası ve Kâtip Çelebi” başlıklı sunum geliştirilerek hazırlanmıştır.

² Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, skucuk@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-5623-5824.

Makale gönderilme tarihi: 1 Ekim 2019. Makale kabul tarihi: 3 Aralık 2019.

Makale türü: Araştırma Makalesi

REFLECTIONS ON THE PERCEPTION OF KÂTİP ÇELEBİ

Serhat KÜÇÜK

Abstract

Kâtip Çelebi is a well-known figure in the seventeenth century Ottoman scientific world. He generally is regarded as positive in terms of his works and discourses. However, in a relatively limited number of studies, Katip Çelebi is criticized. The main purpose of this study is to reveal these praises and critiques in the literature. In this article, on the one hand, the perception of Katip Çelebi in the literature is criticized, on the other, we will try to reach Kâtip Çelebi beyond these perceptions.

Firstly, Kâtip Çelebi's short biography and some of his major works will be informed in this study. Then his personality and principles will be emphasized. After the positive and negative opinions about their works are presented with examples, aforementioned views and the underlying factors of them will be commented.

In the end, a portrait of Kâtip Çelebi corresponding to the historical reality will be suggested.

Keywords: Kâtip Çelebi, Ottoman Scholarship, Turkish History of Science, History of Science, Methodology of History.

Giriş

Zamanın birinde bir vatandaş, bahçesine dört metre eninde, dört metre boyunda, dört metre derinliğinde bir çukur kazdırmak ister. Bu iş için sekiz akçe karşılığında bir ustayla anlaşır. Usta işe başlar. İki metre en, iki metre boy ve iki metre derinliğe ulaştığında bu yorucu işe devam edemeyeceğini söyleyip o ana kadar sarf ettiği emeğin karşılığını ister. Anlaşamaz, davalık olur ve kadının huzuruna çıkarlar. Eni, boyu ve derinliği dört yerine iki metre çukur kazan kişi, iki dördün yarısı olduğuna göre, başta anlaşılan 8 akçenin yarısını yani 4 akçe almalıdır hükmünü veren kadı sizce adaleti sağlamış olur mu?

Yine zamanın birinde bir vatandaş, parasını peşin aldığı yüz metre eninde yüz metre boyunda bir tarlayı komşusuna bir süre sonra teslim edecektir. Teslim günü geldiğinde iki komşu anlaşamaz ve kadı huzurunda davalık olurlar. Parayı alıp tarlayı teslim etmesi gereken komşu, dava sırasında, başlangıçta vereceğini söylediği yüze yüz ölçülerindeki tarlayı vermekten vazgeçtiğini onun yerine sahip olduğu elli metre eninde elli metre boyunda iki ayrı tarlayı vermeyi önerir. Ne dersiniz, bu öneriyi yeterli bulan bir kadı hesabı adaletle kapatmış mıdır?

Aklınızın bir köşesinde bu soruları tutarak okumayı sürdürmeniz, Kâtip Çelebi'yi, daha doğrusu literatürdeki Kâtip Çelebi algısını kritik etmeye çalışacak bu yazı için hayli önemli. Eserleri ve söylemleri genel itibariyle olumlu olarak değerlendirilmekle birlikte Kâtip Çelebi nispeten sınırlı sayıda çalışmada eleştirilir. Bu çalışmanın temel amacı da literatürdeki söz konusu övgü ve yergileri ortaya koyup bunlar üzerinden bir değerlendirme gerçekleştirmek ve mümkünse bu algıların ötesindeki gerçek Kâtip Çelebi'ye ulaşmaya çalışmaktır. Bu noktada işe Kâtip Çelebi'yi ve yaptıklarını hatırlamakla başlamakta yarar var.

Hayatı ve Bazı Eserleri

Kâtip Çelebi, on yedinci yüzyıl Osmanlı bilim dünyasının maruf şahsiyetlerindedir. Bugüne dek ekserisi *Sullel-ül Vusul* ve *Mizan-ül Hakk* adlı eserlerinde bizzat kaleme aldığı hâl tercümelerine dayanan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Sürdüğü ordu kâtipliği ve kalemde halifelik görevleri hasebiyle Hacı Halife, Hacı Kalfa ve daha yaygını da Kâtip Çelebi olarak tanınır (Ahmet Refik, 1932: 5).

Asıl adı Mustafa, babasının adı Abdullah'tır. Annesinden rivayetle 1609 yılında İstanbul'da doğmuştur (Gökyay, 1991: 3). Babası ona

çocukluğundan itibaren hususî hocalardan dersler aldırması, Arapça öğretmiş, bilhassa siyakat yazısı yazma hüneri kazandırmıştır. Babası gibi askerî hizmetlere girdiği zaman bu bilgiler onun Ordu Kâtibi olmasını sağlamıştır. Gençliğinin ilk kısmı ordularla birlikte seferlerde geçer. İlmî merakı giderek arttıkça ordu ile gittiği her şehirde kitaplar ve âlimler bulmuş, onlardan istifade etmiştir. IV. Murad'ın ilk saltanat yıllarında Anadolu içlerine ve İran hudutlarına giden ordularda yer almıştır. 1629'da Hemedan ve Bağdat seferlerine gitmiş, 1631'de İstanbul'a dönmüştür. 1633'te Sadrazam Tabanıyassı Mehmet Paşa'nın ordusu ile Bağdat seferine gittiğinde ise ordunun Halep'te kışlaması sırasında izin alarak Kâbe'yi ziyaret eder. Dönüşte orduya Diyarbakır'da katılan Kâtip Çelebi 1635'te İstanbul'a döner (Gövsâ, 1946: 210). Bu dönüşün ardından bir zihni dönüş gelir ve kalan ömrünü ilim öğrenmek ve öğrenci yetiştirmekle geçirmeye karar verir. Bu düşüncesini de “küçük cihattan büyük cihada döndük (yani savaştan bilgiye döndük)” sözüyle dile getirir (Baş, 2002: 81).

İstanbul'a döndüğünde iki akrabasından kalan miraslarla bir hayli kitap satın alan Kâtip Çelebi kalan parasıyla evini tamir ettirip aynı yıl evlenir(1638). Arec Mustafa Efendi'nin derslerine devam eder. Ayrıca Ayasofya ders-i âmi Kürt Abdullah Efendi, Süleymaniye ders-i âmi Kiçi Mehmed Efendi, vaiz Veli Efendi, Ermenakî Veli Efendi ve Mısırlı Şeyh Sırruddin Eburrıza'dan hadis, feraiz mantık dersleri alır. Kâtip Çelebi 10 yıllık süre içerisinde bir taraftan kendini yetiştirirken, bir taraftan da öğrendiklerini bazı talebelere öğretir. Girit seferi sırasında haritaların nasıl yapıldığını öğrenir ve bu konuyla ilgili eserleri tanıma imkânı da bulur. Öte yandan meslek hayatında yirmi yılını doldurmuş olan Kâtip Çelebi, resmî görevinden istifa edip üç yıllık bir inziva dönemine girer. Bu süre içerisinde, ders vermeye devam ederken hastalığı dolayısıyla ilgi duyduğu tıp alanından kitaplar inceler. 1648'de ikinci halifelik ruusunu³ alınca rahatlayan Kâtip Çelebi, geçimini sağlayabilmek için haftada bir iki gün kaleme giderken kalan zamanını bütünüyle çalışmalarına verir. Nitekim hemen hemen bütün önemli eserlerini de bu dönemde yazmıştır (Ak, 1999: 20-21). Müslüman olan Fransız asıllı Mehmed İhlâsî'nin yardımıyla da bazı eserleri Latince'den Türkçeye çevirmiştir. Nihayetinde 27 Zilhicce 1067 (6 Ekim 1657) sabahı vefat etmiş ve Zeyrek Camii civarındaki kabristana defnedilmiştir (Gökay, 2002: 37).

Tarih, coğrafya, matematik, hadis, fıkıh, tefsir gibi pek çok alana ilgi duyan ve kendisini bu alanlarda yetiştiren Kâtip Çelebi, söz konusu ilgiye kanıt olacak şekilde ardında yirminin üzerinde eser bırakmıştır. Hemen hepsi

³ İkinci Kâtiplik Görev Belgesi. XVII. yüzyıldan başlayarak Bab-ı Âli kalem kâtiplerine de halife denmiştir (Çağatay, 1993: 306). Nitekim hac vazifesini yerine getirmiş bir kâtip olarak Batı'da kendisinin Hacı Halife olarak tanınması da bu sebeptendir.

birbirinden değerli olmakla birlikte ilgi alanının genişliğini görmek adına bazı eserlerini kısaca hatırlamakta fayda var. Bu anlamda *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, Kâtip Çelebi'nin "Umulur ki bu kitabın söyledikleri üzerinde düşünüp onlardan yararlanmağa iltifat buyurular" (Kâtip Çelebi, 1980b: 4) temennisiyle yazmaya başladığı ve Osmanlı denizcilik tarihi hakkında bilgi verdiği önemli bir eserdir. Kâtip Çelebi, Osmanlıların ilk yıllarından 1656 yılı başlarına kadar düzenlenmiş deniz seferlerine değindiği bu eserinde; çeşitli denizcilik unsurları üzerinde durmuş, bazı hatalar nedeniyle gerçekleşen yenilgilerin sebeplerini değerlendirmeye çalışmış, alınacak tedbirler konusunda görüşlerini paylaşarak çeşitli nasihatler vermiştir (Kâtip Çelebi, 1980b).

Kâtip Çelebi'nin bir diğer eseri ise; İslâm coğrafyacılarının eksikliklerini gidermek, coğrafya ilminin durumunu ortaya koymak üzere, İslâm kaynaklarında yer almayan Batı coğrafyacılığı ile ilgili bilgileri, Doğu coğrafyacılığına ait bilgilerle birleştirerek oluşturduğu *Cihannümâ*'dır. Kâtip Çelebi bu kitabın ilk versiyonunu 1648'de, ikinci versiyonunu 1654'te hazırlamaya başlamıştır. Müteferrika matbaasında 1732 yılında basılan metne esas teşkil eden bu ikinci versiyondur. Müteferrika, basım esnasında bu esere kâinat sistemleri ve yeni astronomi hakkında etraflı açıklamalar eklemiştir (İhsanoğlu, 2003: 181). İki bölümden oluşan eserin I. bölümünde nehirler ve denizlerden; II. bölümünde ise karalardan, alfabetik sırayla şehirlerden ve XIV. yüzyıldan sonra keşfedilmiş ülkelerden söz eder (Kâtip Çelebi, 2013).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1641 yılına kadar gelen olayları sıraladığı IV. Mehmet'e (1687) kadar padişahlardan ve sadrazamlardan başlayarak pek çok yüksek rütbeli devlet adamının isimlerini zikrettiği eseri ise *Fezleketü'l-akvâli'l-ahyâr fi ilmi't-târîh ve'l-ahbâr*'dır (Kâtip Çelebi, 2009). *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel* adlı eseri de yine Osmanlı Devleti'nin o dönemde içinde bulunduğu sıkıntılara çözüm önerileri barındıran bir rapor niteliğinde olup mukaddime, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır (Kâtip Çelebi, 1982).

Bibliyografik bir katalog olarak değerlendirilebilecek eseri ise *Keşf-el Zunun*'dur. Önsözünde Doğu bilim dünyasında bilim ve felsefenin kısa bir tarihini anlatmış ve ardından on bine yakın yazarın on beş bin civarındaki eseri hakkında kısa bilgiler vermiştir (Kâtip Çelebi, 2014). Kaleme aldığı son eser ise *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk* olup bu çalışmasında Kâtip Çelebi, giriş ve sonuç hariç yirmi bir bölüm altında döneminin sosyal ve fikrî meselelerini eleştirmiş inandığı doğruları paylaşmıştır (Kâtip Çelebi, 1980a).

Kişiliği ve İlkelerine Dair Görüşler

Kâtip Çelebi, Gökyay'ın da belirttiği üzere, yeni fikirler veya yenilikler peşinde olan bir düşünür olmaktan çok yaşadığı dönemde veya daha önce ortaya çıkarak Osmanlı devlet ve toplum düzenini sıkıntıya sokan meselelerle uğraşmış, bu meselelere çözümler getirmeye çalışmıştır. Hemen her bir eserini, o gün yaşanan bir sıkıntıya cevap olmak üzere kaleme almıştır (Gökyay, 2002: 38).

Bu yazının başındaki iki soru da Kâtip Çelebi'nin *Mîzânü'l-Hakk*'ta verdiği somut örneklerdir. Nitekim eser bu iki örnekle başlar. Çukur kazdırma meselesi için “hendese bilmez müfti dört akça hakkıdır dedi. Hendese bilen müfti hakkı bir akça diye fetva verdi, doğrusu da budur. Çünkü iki zirâ(75-90cm arası ölçü birimi) kuyu, dört zirâ kuyunun sekizde biridir, ücretin de sekizde bir olması gerektir.” (Kâtip Çelebi, 1980a: 21) demiştir.

Tarla meselesini de “Bir kimse boyu ve eni yüz zirâ olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellişer zirâ iki tarla verdi. Aralarında uyuşmazlık çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakkı budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen riyaziyat görmeye heves eyleye” (Kâtip Çelebi, 1980a: 22) sözleriyle anlatmıştır.

Yeni haberdar olmaya başladığı Avrupa bilim hayatı karşısında ihtiyaç duyulanı belirlemek niyetiyle araştırmaya yönelen Kâtip Çelebi'nin özellikle coğrafya ve tarihe duyduğu ilgi, ufkunun genişleyip derinleşmesinde önemli rol oynamıştır (Fazlıoğlu, 2004: 14).

Türkçe ve Arapça yazılmış eserleri kaynak olarak kullanmakla yetinmemiştir. Batı kaynaklarından yararlanmak gibi yaşadığı zamanda nadir görülen bir tavır ve düşünceye sahiptir. Yararlandığı eserlerde de kişilerin görüşlerinden ve ayrıntılardan ziyade bizzat olaylar ve fikrî temelleri üzerine yoğunlaşmıştır. Çok yönlülüğünü de “tek konu ile yetinmeye himmet yüceliği razı gelmedi” (Kâtip Çelebi, 1980a: 118) sözüyle ifade etmiş, bir parça da övünmüştür (Baş, 2002: 82).

Çalışmaları Hakkında Düşünceler

Başta da belirtildiği üzere Kâtip Çelebi ile ilgili literatürde ağırlıklı olarak yerli yabancı pek çok araştırmacının övgü dolu ifadeleri yer almaktadır. Kimilerine göre Kâtip Çelebi, 17. yüzyılın büyük Türk âlimidir (Ahmet Refik, 1932: 25) ve bu yüzyılın ilk yarısının Türk Bilim Tarihi açısından

dikkate değer bir hâl almasını sağlamıştır. Bilhassa *Mîzânü'l-Hakk*'ta taassup ehlinin takılıp kaldığı meseleleri, serbest bir fikirle, rasyonel bir surette çözmeye çalışması takdire şayan olarak görülmüştür. Türkiye'nin ilim devrimcisi diye anılmasa bile, Türkiye'de ilim rönesansının müjdecisi sayılması gerektiği vurgulanmıştır (Adıvar, 2011: 137, 141, 151). Öyle ki Batı düşüncesinin Osmanlı'da yayılmasına katkısı nedeniyle baş tacı edilmiştir (Bursalı Mehmed Tahir, 1975: 84).

Hacı Kalfa, Osmanlı kültürünün “büyük bilge”si (Fodor, 1986: 233) ve bilgisi akla gelebilecek bütün sahalara yayılmış en büyük Osmanlı tarihçisi olarak da nitelendirilmiştir (Babinger, 1992: 215). Müslümanların gözünü Batı bilimine çevirmesindeki katkısının inkâr edilemez boyutta olduğu belirtilmiş (Lewis, 1957: 12), yaşadığı yüzyılın kararmış ufkunda parlayan bir yıldızla benzetilmiştir (Turan, 1990: 189).

Taassupla mücadeleye verdiği önem ve geniş görüşlülüğü takdir edilen Kâtip Çelebi XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasında Batıya çevrilmiş düşüncüyü hazırlayan sağlam realist görüşe sahip bir fikir adamı olarak takdim edilmiştir. Yüzyıllar önce verdiği hükümlerin, bugün için dahi henüz tatbik sahasına giremeyen derin bir ilim zihniyetine ve realist bir cemiyet görüşüne -en azından sezgi halinde de olsa- dayandığı ifade edilerek hakkı teslim edilmek istenmektedir (Gökbilgin, 1991: 213).

Devlet idaresindeki yapıcı fikirleri yanında, cemiyetin manevi cephesini ıslah etmek gayretiyle, fikir ve zihniyet inkılâbı yapmak hususundaki azminin Kâtip Çelebi'yi o zamana kadarki ıslahatçılardan ayırdığı ve daha da yükselttiği ifade edilmiştir (Ülken, 1991: 177, 182, 188). Özellikle yaşadığı dönemin durgunlaşmış bilimsel havası içerisinde Osmanlı toplumuna büyük atılımlar yaptırmayı düşünmüş bir aydın olarak nitelendirilmektedir (Kazancıgil, 2000: 170). Kısa ömründe Şark'ı ve Garb'ı tanıyıp kitaplardan edindiği bilgileri, kendi nazarî bilgileriyle karıştırarak kendinden sonra geleceklere ölmez düşünce anıtlarını yadigâr bıraktığı vurgulanmıştır (Yücel, 1991: 219).

Hz. Muhammed'in anne ve babasının -İslamiyet kendilerinden sonra meydana çıktığı için- kâfir sayılıp sayılmayacakları meselesi gibi, tehlikeli sayılabilecek bir konuyu “ilim, cevap ve sual ve kanun üzre her baptan kıyl ü kaldır” diyerek cüretle tartışmaya açması bile kendisine verilen yüksek payeyi hak etmesi için yeterli dayanak olarak gösterilmektedir (Gökyay, 1986: 40).

Bu şekilde genel itibariyle övgü dolu sözlerle anılmakla birlikte bazı yönleriyle de eleştirilmiştir. Özellikle *Keşfü'z-zunûn* ile *Cihannümâ*'da, birtakım hatalara düştüğü söylenmektedir. *Cihannümâ*'da kullandığı bir haritada Amuderya ile Sırderya'nın aşağı yataklarına ait bilgileri, bu nehirlerin aynı zamanda başka başka kollardan Hazar ve Aral deniz/göllerine döküldükleri şeklinde anlayarak yanlışlığı yahut Amuderya'yı Obi Nehri ile karıştırdığı ifade edilmiştir (Gökyay, 2002: 37). Yine *Cihannümâ*'da Batlamyus'un jeosantrik sisteminden bahsederken Kopernik'in helyosantrik sisteminden bahsetmemesi; Kopernik'ten bir asır sonra vefat etmesine ve müsbet ilimlerle çok ilgili olmasına rağmen Batı'nın pozitif ilimler sahasındaki yeniliklerini ülkeye getirmede yetersiz kaldığı yönünde eleştirilmesine neden olmuştur. Aynı şekilde aradan iki yüzyıl geçmesine ve bu sürede çıkan birçok yeni buluşa rağmen hala Ali Kuşçu'nun *Muhammediyesi*ni şerh etmesi de bu eleştirinin destekleyici örneği olarak verilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1991: 147-148).

Keşfü'z-Zunûn'da ise bazı eserleri tekrarlayıp, bir kitap hakkında verilecek bilgiyi başka bir kitaba mâl etmek, Arapça bir eseri Türkçe olarak kaydetmek gibi birtakım hatalar yaptığı belirtilmektedir (Gökyay, 2002: 37). Yine bu eserinde, Mirim Çelebi'yi Kadızade'nin yeğeni olarak tanıtmamasının da yanlış olduğu vurgulanmıştır (Adıvar, 2011: 62, 93). Meşgul olduğu muhtelif ilimlerden hiçbirisinde müessis veya müceddit denilecek derecede büyük olmadığı; bilhassa felsefi hiçbir kıymeti bulunmadığı halde sırf mesaisinin ve ansiklopedik ilgi alanının genişliği ile Osmanlı devrinin âlimleri arasında şöhret kazanabildiği belirtilmiştir (Ülken, 2004: 194).

Osmanlı tarihine ait gelişmeleri derlediği *Fezleke* adlı eseri ekseninde ifade edilmekle birlikte esasen eserlerinin derlemelerden ibaret olmasına vurgu yapılarak “sefil kopyacı” olarak nitelendirilmiştir (Walsh, 1962: 200). İlimleri nazarı ve amelî diye ayırıp nazarı ilimleri yüksek, orta ve aşağı diye bölerken tamamen Aristo ve İbn-i Sina çizgisinde kalıp felsefi açıdan bir yenilik yansıtmadığı, aldığı eleştiriler arasındadır (Ülken, 1991: 182). Bilinçli bir yenilikçi olmayıp eskiyi restore eden biri olmayı hedeflediği söylenmektedir (Hagen, 2015: 419).

Eleştiriden ziyade kendisiyle ilgili tutarsızlık olarak ifade edilen bir diğer husus ise müsbet bilgiye bu denli önem verir görünürken büyü türü mantık dışı unsurları kabul etmesi,(Gökyay, 1991: 32-33) büyü'nün yahut sihirin görülmemiş olmasının gerçekte var olmadığı anlamına gelmeyeceğini vurgulamasıdır (Lewis, 1957: 10-11).

Literatürdeki Yerine Eleştirel Bir Bakış

Mükrimin Halil Yinanç, Muallim Cevdet için yazdığı bir yazısında, ansiklopedist olarak nitelendirdiği Osmanlı dönemi bazı ilim ve fikir adamlarının haddinden fazla yüceltildiğini vurgulayarak, aynı zümreye dâhil ettiği Kâtip Çelebi için de “Descartes ve Leibniz başta olmak üzere insaniyet tarihinin yetiştirdiği en büyük adamların yaşadığı 17. asırda memleketimizde yaşayan Kâtip Çelebi, o asır Avrupasındaki fikir adamlarına nazaran basit bir okuryazar zat sayılabilir” (Ergin, 1937: 557) demektedir.

Öte yandan daha güncel bir çalışmada ise, öldüğü günün gecesi bir miktar ham karpuz yiyip sabahında da soğuk suyla yıkanan Kâtip Çelebi'nin ölmeden önce eşine ve hizmetçilerine sarf ettiği “Ne acayip, birbirine muhalif işler ettik, bir zarardan Allah koruya, hiç böyle işimiz yok idi.” ifadesi, “İntiharını pozitivist bir deney konusu haline getiren Beşir Fuad'ı dışarıda tutmak şartıyla, son nefesinde yaşadığı ana dair akılcı, deneysel ve gözleme dayalı analiz bırakabilen bir başka Osmanlı bilmiyorum.” denilerek değerlendirilmiştir (Çuluk, 2017: 31).

Her iki yaklaşımın ortak noktası şimdiye kadar anlatılan övgü ve eleştirileri uç noktada temsil etmekle birlikte Kâtip Çelebi'nin eksik veya yanlış anlaşılmasına hizmet etmeleri gibi görünüyor.

En başta belirtmek gerekir ki, akli ve aklî olanı yücelten Kâtip Çelebi'deki akıl ile pozitivist yaklaşıma temel teşkil eden ve aydınlanma döneminde nitelikleri ortaya konan akıl birbirinden farklıdır. Kant'ın, aydınlanmanın mottosu olarak kabul edilen ve aklını kendin kullanma cesareti göster şeklinde çevrilen “Sapere Aude!” ifadesindeki akıl ile kastedilen, her türlü otoriteden bağımsız olarak insanın kendi akli doğrultusunda geleceğini belirlemesi gerektiğidir (Schmidt, 1996: 58). Oysa *Düsturu'l-amel*'de, devletli efendilerin yararlanmayacağını bilse de bir anlamda ahirette sorguya çekilirken boynunu bükmek için düşüncelerini yazıya aktardığını (Kâtip Çelebi, 1982: 19) ifade eden Kâtip Çelebi'deki akla ve aklî olana dair vurgu; dinî inancının bir yansıması, hatta gereğidir. Ona göre akıl ve aklî unsurlar, inandığı dine uygun bir toplumsal düzenin kurulup adaletli bir biçimde yönetilmesinde, yararlanmaktan vazgeçilmemesi gereken birer enstrümandır. *Mizânü'l-Hakk*'ın daha giriş kısmında, aklî ilimlerin dince yasak olduğunu söylemiş kişileri, bilgisiz ve ahmak olmakla itham ederek doğruya ve gerçekleştirilmek istenen amaçlara ulaşmak için bütün ilim dallarının araç olduğunu belirtmiştir (Kâtip Çelebi, 1980a: 2). Dolayısıyla kendisinin pozitivism, rasyonalizm gibi kavramlarla özdeşleştirilmesi yahut bunların

temsilcisi olarak nitelendirilmesi tarihî bir gerçeği ifade etmekten ziyade gerçekliği aşan bir yorumda bulunmaktadır.

Bu yazının başında verilen iki örneğe tekrar dönecek olursak, bu örnekler daha önce Şerafettin Turan'ın da dikkatini çekmiş ve Turan her iki örnekte kadıların verdiği yanlış hükümleri Kâtip Çelebi'nin düzelttiğini belirtmiştir (Turan, 1990: 188). Bu örneklerin ilk bakışta doğrudan medrese eğitimine yönelik birer eleştiri olduğu izlenimi uyansa da bu da tam olarak doğru değildir. Adaleti sağlamada aklî bilimlerden de yararlanmanın önemini ön plana çıkaran iki örnekte de, dikkat edilirse hendese bilmez kadının hükmünü Kâtip Çelebi değil, hendese bilen bir başka kadı düzeltmiştir. Bu durum medresede hendese bilen kadıların da yetiştiğini gösterir. Dolayısıyla medrese sisteminin yerine Batı tarzı modern bir eğitimin savunusu söz konusu değildir. Kâtip Çelebi sadece, toplumda adaleti sağlamakla yükümlü görevlilerin dinî ilimlerle donatılması konusuna gösterilen hassasiyet, aklî ilimlerle donatılma konusunda da gösterilsin şeklinde yorumlanabilecek bir tavsiyede bulunmuştur. Üstelik bu tür meselelerde doğruyu bulmak isteyenlerin riyaziyat görmeye heves etmesi gerektiğini söyleyerek sorumluluğu doğrudan medreseye bile vermemiş, kişilere yüklemiştir.

Aynı şekilde Hz. Muhammed'in anne ve babasının kâfir sayılıp sayılmayacakları gibi tehlikeli bir meseleyi ele alma nedeni de konuyu tartışmaya açmak değildir. Nitekim bu konudaki nihai ifadesi “Mümin halka lâzım olan budur ki bu konudan dem vurmuyup söz söylemeyeler ve hüsnüzan üzere olup boş rivayetlere göre Peygamberin anası ve babası mümin olmak umulur, diyeler ve edebi bırakıp kâfir adını takmayalar... İmdi onlara yeğrek budur ki bu bahisten uzak dursunlar ve çekinsinler” (Kâtip Çelebi, 1980a: 59) şeklindedir. Dolayısıyla ilgili çalışmada belirtildiği gibi cüretli bir temasla konuyu tartışmaya açmaktan ziyade tam tersi halk arasında tartışmaya kapatma girişimi söz konusudur⁴.

Aslına bakılırsa Kâtip Çelebi'nin Batılı söylemle bu denli ilişkilendirilmesinde yukarıda zikredilen, kendisini “Rönesans Müjdecisi”ne varan nitelendirmelerle değerlendiren, isimler ve eserleri etkili olmuştur⁵. Oysa Katip Çelebi'nin, aydınlanma düşüncesinin tarihsel temelindeki, insana

⁴ Bu konuda “Lakin sözümüz avâmadır, havâssa değil.” diye bir not düşmesi de ulema sınıfından kendisine gelebilecek tepkilere karşı bir ön alma çabası izlenimi uyandırmaktadır.

⁵ Kâtip Çelebi algısını muhtemelen şimdiye dek en kapsamlı biçimde değerlendiren çalışma olan Bilal Yurtoğlu'nun eserinde de; Kâtip Çelebi'nin Batılı eserlere başvurma eyleminin idealize edilerek modern bilimin müjdecisi hükmünün ortaya çıktığı belirtilmiş, kendisinin bütünüyle Osmanlı örneğindeki şekliyle İslâm uygarlığının ürünü olduğu ifade edilmiştir (Yurtoğlu, 2009: 486)

sadece insan olduğu için değer veren hümanist anlayışa sahip olduğunu söylemek bile çok zordur. Zira pek çok eserinde açıkça belirttiği üzere hedef kitlesi Müslümanlardır. İkazları Müslümanlar içindir ve bunu açıkça eserlerinde belirtir. *Tuhfetü'l-kibar fi Esfari'l-Bihar*'ın başında “Girit fethi sırasında kimi vasıtalarla kusur ve tedbirde gevşeklik gösterilmesi denizde, yerle bir olası kâfirlerin şirretliklerine yol açarak onları üstün geliyor gibi gösterdiğinden, Müslümanların yenmesi için din gayreti gerekti.” (Kâtip Çelebi, 1980b: 4) dedikten sonra kitabın adını da Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmek ve din düşmanlarının topluluğunu ürkütüp dağıtmak amacı güderek verdiğini belirtir (Kâtip Çelebi, 1980b: 4). Kısacası, kendisi yerel meseleler üzerinden insanlık için evrensel mesajlar vermek yerine evrensel doğruları yerel hedefler için birer araç olarak kullanma eğilimindedir.

Bu arada sözü edilen isimlere ilave olarak Osman Nuri Ergin, Enver Ziya Karal ikilisine ayrı bir yer açmak gerekir. Ergin, eğitim tarihi üzerine meşhur çalışmasında Kâtip Çelebi'nin *Mizanü'l-Hakk* adlı eserini II. Abdülhamit döneminde yasaklanmış eserlerden biri olarak zikretmiş, (Ergin, 1977: 853) Karal da Osmanlı tarihinin önde gelen çalışmalarından olan eserinde, bu bilgiye yer vererek bir taraftan bilginin pekişmesine diğer taraftan yayılmasına hizmet etmiştir (Karal, 1995: 413). Bu bilgi, II. Abdülhamit Dönemi yenilikçi-gelenekçi mücadelesinde Kâtip Çelebi'yi taraf konumuna getirmiş; yenilikçiler için yandaş, gelenek savunucuları için karşıt düşünce temsilcisi olduğu yargısını kuvvetlendirmiştir. Ancak Ali Birinci, sansür meselesinin *Kitab-ı Mizanü'l-Hakk* adlı başka bir eserle olan isim benzerliğinden ileri geldiğini, zamanın şeyhülislamı Abdürrahim Efendi tarafından “Allah yazarına en güzel ecrini versin, bu risalede halkın halleri için uzlaştırma, doğru yolu gösterme ve itidale rehberlik vardır.” fetvası ve iltifatıyla karşılanan *Mizanü'l-Hakk* aleyhine ortalıkta herhangi bir sözün dolaşmadığını belirterek hem Ergin'in hem de buna aracılık eden Karal'ın yanlış olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Birinci, 1990: 17-20). Böylelikle şimdiye dek Kâtip Çelebi algısı ekseninde okunmamış bu çalışma, mevcut literatürdeki muhalif Kâtip Çelebi portresini besleyen önemli bir veriyi geçersiz kılmıştır.

Bu noktada kendisiyle ilgili tutarsızlık olarak ifade edilen müsbet bilgiye bu denli önem verir görünürken büyü türü mantık dışı unsurları kabul etmesi de Kâtip Çelebi'nin sorunu değil, kendisini olmadığı bir kalıba sokmak isteyen literatürün problemidir. Nitekim geleneksel dinî düşüncede büyüün varlığı ile ilgili tereddüt olmayıp sadece uygulanması caiz değildir. Dolayısıyla “pozitivist, Rönesans müjdecisi” Kâtip Çelebi figürü için bu durum tutarsızlık olarak nitelendirilse de gelenekle bağımlı her daim koruyan ve

yeniye, geleneğe hizmet ettiği sürece ve ölçüde kapısı açık olan Kâtip Çelebi için gayet tutarlı ve anlaşılırdır.

Öte yandan Kâtip Çelebi’yi Descartes ve Leibniz gibi isimlerle karşılaştırıp sıradan bir okuryazar zat seviyesine indirgemek de sağlıklı bir yaklaşım olarak görünmüyor. Zira Kâtip Çelebi’nin yaptığı işlerin büyüklüğü, çağdaşı olan Batılıların yaptıklarıyla karşılaştırıldığında değil, yaşadığı topraklardaki bilimsel birikimin gelişim çizgisi içinde değerlendirildiğinde anlam kazanır. Nitekim kendisi geleneksel olanı sürdürme ekseninde mütevazı bir katkının peşindedir.

Bu noktada isimleri, eserleri ve yerleri karıştırmak, meşgul olduğu veri yığını dikkate alındığında gayet anlaşılırdır. Aynı şekilde Batlamyus’un jeosantrik sisteminden bahsederken Kopernik’in helyosantrik sisteminden bahsetmeyerek Batı’nın pozitif ilimler sahasındaki yeniliklerini ülkeye getirmede yetersiz kaldığı eleştirisi de bir anlamda anakronist bir beklenti niteliğindedir. Zira Kopernik’in *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine* adlı yapıtı başta olmak üzere Güneş merkezli sistemi konu alan kitaplar, 1882 yılına kadar kilisenin yasakladığı kitaplar listesinde yer almış ve ancak bu tarihten sonra Kardinaller Koleji, Katolik çevrelerinde Kopernik’in okutulabileceğini ilan etmiştir (Topdemir-Unat, 2008: 181). Dolayısıyla bizi Batı’da bile sistemin kabulü yüzyıllar sürmüştür. Hâl böyleyken herhangi bir bilim sahasında müessis ve müceddit derecesinde olmayan Kâtip Çelebi’den, Kopernik söylemiyle güneş merkezli evren sistemini anlayıp benimseyip aktarmasını beklemek ancak sistemin gelecekte edineceği yeri bilmekle izah edilebilir.

Sonuç

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, belirtmek gerekir ki, Kâtip Çelebi geleneksel olanı sürdürme ekseninde mütevazı bir katkı peşindedir. Yerel meseleler üzerinden insanlık için evrensel mesajlar vermek yerine evrensel doğruları yerel hedefler için birer araç olarak kullanma eğilimindedir. Yeniye, geleneğe hizmet ettiği sürece ve ölçüde kapısı açık olup dünyevi düşüncesi üzerinde ruhani kabulleri etkilidir. Bu noktada aklın ve bilimin yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olduğu gerçeğini benimsemiş ve bu gerçeği inancıyla harmanlayarak ifade etmeye çalışmıştır.

Dolayısıyla Kâtip Çelebi kendisiyle ilgili pek çok olumlu ve olumsuz değerlendirmeyi hak etmemiştir. Ne “Rönesans müjdecisi” ne de “sefil kopyacı”dır. Bu niteliklemlerle anılmasının asıl sorumlusu, kendisini çeşitli

sebeplerle olduğundan farklı gösteren ve dolayısıyla yanlış değerlendirip tanıtan çalışmalaradır.

Nihayetinde Kâtip Çelebi, yaşadığı dönemdeki her türlü zorluğa ve sınırlı imkâna rağmen mensubu olduğu toplumun, şahitlik ettiği sıkıntı ve eksikliklerinin giderilmesine katkı sağlama adına; bir insan ömrüne sığdırılması zor bir eser külliyyatını, insanüstü bir gayretle vücuda getirmiş ve bunun yanı sıra savunduğu pek çok ilke yüzyıllar boyu geçerliliğini sürdürmüş bir bilim ve fikir adamıdır. Bunun azı veya fazlası değil.

Kaynaklar

- Adivar, A. A. (2011). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ahmet Refik (Altınay) (1932). *Kâtip Çelebi*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- Ak, M. (1999). Kâtip Çelebi. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 20-22.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Baş, E. (2002). Kâtip Çelebi (1609-1657). *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 80-89.
- Birinci, A. (1990). Katip Çelebi'nin Mizanü'l-Hakk'ı Yasaklanmış mıydı? *Dergah* 10, 17-20.
- Bursalı Mehmed Tahir (1975). *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 3, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Çağatay, N. (1993). *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çuluk, S. (2017). Dünya Çapında Bir 17. Yüzyıl Osmanlı Aydını Kâtip Çelebi. *#Tarih*, 33, 28-31.
- Ergin, O. N. (1937). *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*. İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. Cilt 3-4, İstanbul: Eser Matbaası.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). İki Ucu Müphem Bir Köprü: Bilim ile Tarih ya da Bilim Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4, 9-27.
- Fodor, P. (1986). State and Society, Crisis and Reform, in 15th—17th Century Ottoman Mirror for Princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40-2/3, 217-240.

Gökbilgin, M. T. (1991). XVII. Asırda Osmanlı Devletinde İslahat İhtiyaç ve Tamayülleri ve Kâtip Çelebi. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 177-193.

Gökyay, O. Ş. (1986). *Kâtip Çelebi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Gökyay, O. Ş. (1991). Kâtip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3-90.

Gökyay, O. Ş. (2002). Kâtip Çelebi. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 36-40.

Gövsâ, İ. A. (1946). *Türk Meşhurları*. İstanbul: Yedigün Neşriyat.

Hagen, G. (2015). *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İş Başında*. İstanbul: Küre Yayınları.

İhsanoğlu, E. (2003). *Osmanlılar ve Bilim*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi*. Cilt VIII, Ankara: TTK Basımevi.

Kâtip Çelebi (1980a). *Mîzanü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ahakk*. (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul: Tercüman Yayınları.

Kâtip Çelebi (1980b). *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*. Cilt I-II, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul: Tercüman Yayınları.

Kâtip Çelebi (1982). *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel*. (Haz. Ali Can), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kâtip Çelebi (2009). *Fezleketü'l-Akvâli'l-Ahyar fî İlmi't-Tarih ve'l-Ahbâr*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kâtip Çelebi (2013). *Cihannümâ*. (Haz. Bekir Karlıağa, Said Öztürk), İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları.

Kâtip Çelebi (2014). *Keşf-el-Zunun*. 2 Cilt, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.

Kazancıgil, A. (2000). *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Lewis, G. (1957). *The Balance of Truth by Kâtib Chelebi*. London: George Allen and Unwid Ltd..

Schmidt, J. (1996). *What is Enlightenment*. California: University of California Press.

S. KÜÇÜK

ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences

Cilt/Volume: 10, Sayı/Number: Özel, (Aralık/December 2019): 45-59 (Atıf için/To cite).

Şehsuvaroğlu, B. N. (1991). İlham-al Mukaddes min-al Feyz-al Akdes Risâlesi ve Kâtip Çelebi'nin İlmî Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 141-176.

Topdemir, H.G. ve Unat, Y. (2008). *Bilim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Turan, Ş. (1990). *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ülken, H. Z. (1991). Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 177-193.

Ülken, H. Z. (2004). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Walsh, J. R. (1962). The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Historians of the Middle East*, (ed. Bernard Lewis, P.M. Holt), London: Oxford University Press, 197-211.

Yurtoğlu, B. (2009). *Katip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Yücel, H. Â. (1991). Kâtip Çelebi ve Keşf-el-Zünun. *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları, 219-220.